

UOT 81.091

MAHIRƏ İSMAYILOVA*

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA TANRI VƏ İNSANIN VƏHDƏTİ ANLAYIŞI

“Mən məndə haqqı tapdım, haqqa yaxın haqq oldum”
(İ.Nəsimi)

Məqalədə Nəsiminin həyatı haqqında qısa məlumat və yaradıcılığında Tanrı və insan birliyinin mövcudluğunda, vəhdəti-vücuda anlayışından, qəzəllərindəki fəlsəfi ifadələrdən, Tanrı və insan birliyinin mövcudluğundan bəhs olunur. Nəsiminin harada anadan olması haqqında dəqiq məlumat olmasa da bəzi mənbələr şairin Bağdadın Nəsim adlı yerində, Diyarbəkirdə, Təbrizdə və Nissibin adlı şəhərdə, Mikayıl Quluzadə isə onun 1369-cu ildə Şamaxıda doğulduğunu qeyd etmişdir. Bir çox mənbələrdə şairin əsl adının Əli, Ömər, Müslihəddin, Nəsiməddin olduğu haqqında məlumat verilib.

Zəngin yaradıcılığa malik olan Nəsiminin qəzəllərində Tanrı və insan vəhdətinin fəlsəfi ifadələrinə rast gəlirik. İmadəddin Nəsimi fəlsəfi qəzəllərini həm də vəhdəti-vücuda anlayışına əsaslanaraq qələmə almışdır. Şairin vəhdəti-vücuda istiqamətdə qəzəllər yazmasının səbəbi vəhdəti-vücuda terminini ilk dəfə əsərlərində işlədən Mühiyyəddin İbn Ərəbidən, Sədrəddin Konəvidən, Mevlana Cəlaləddindən, müəllimi olan Həllac Mənsurdan və Fəzlullah Nəimədən bəhrələnməsi olmuşdur. Nəsimi yaradıcılığının əsasını təşkil edən vəhdəti-vücuda anlayışının əlamətlərini “İncil”də və “Quran” ayələrinə də görürük. Bu da o deməkdir ki, Nəsimi islam dini ilə yanaşı, xristian dinindən də bəhrələnməmişdi.

Nəsimi yaradıcılığı, insanların özünü və Tanrını dərk etməsi, insan kimdir? nədir?, nəyə qadirdir suallarına cavab tapması və kamil insan olması üçün həqiqətə aparan yoldur.

Açar sözlər: *İmadəddin Nəsimi, vəhdəti-vücuda, hürufilik, kamil insan.*

Azərbaycanın və bütün Türk dünyasının böyük filosof şairi İmadəddin Nəsimi fəlsəfi yaradıcılığı ilə ədəbiyyata yeni ruh, yeni ideya qatmışdır. XIV əsrin II yarısında yaşayan Nəsimi öz yaradıcılığını və ideyasını bütün dünyaya çatdırmaq üçün bir çox ölkələrə səyahət etmişdir. Elə bu səbəbdən də onun həyatı haqqında məlumatlar öz dəqiqliyini tapa bilməməkdədir. Qaynaqlarda onun anadan olduğu yer sabit deyildir. Bir çox tədqiqatçılar onun Şamaxıda, Bursada, Təbrizdə, Bakıda, Diyarbəkirdə və Şirazda anadan olduğunu iddia edirlər. Lətifə təzkirəsində Nəsiminin Bağdadın Nəsim adlı yerində, Aşığ Çələbi Diyarbəkirdə, ərəb tarixçiləri Təbrizdə, Salman Mümtaz Şamaxıda, bəzi tədqiqatçılar isə Nissibin şəhərində anadan olduğunu qeyd edirlər (6, s. 5). Doğum tarixi və yeri haqqında ziddiyyətlər olsa da, Şamaxı şəhərində anadan olması haqqında tədqiqatlar daha əsaslı hesab olunur. Mikayıl Quluzadə onun 1369-cu ildə Şamaxıda doğulduğunu, orada yaşadığını və şeirlərini də azəricə yazdığını bildirmişdir. Mənbələrin əksəriyyəti onun adını İmadəddin kimi göstərsə də, ancaq Nəsiminin əsl adının Əli, Ömər, Müslihəddin, Nəsiməddin olduğunu qeyd edən mənbələr də vardır.

Gözəllik və məhəbbət şairi olan İmadəddin Nəsimi ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri tərəfindən həmişə anadilli fəlsəfi şeirin banisi kimi dəyərləndirilmişdir. Nəsimi sufi şair kimi yanlış olaraq tanındılmış, dinsiz şair kimi təbliğ edilmişdir. Onun ideyası islama qarşı qoyulmuş, irfandan kənar göstərilmişdir. Nəsimi yaradıcılığına və irfan elminə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu ikisi arasında dərin bağlılıq vardır. İrfan elminin də əsas qayəsi Allahı tanımaq və ona qovuşmaqdır. İrfan elminin də beş inkişaf xətti var ki, onlardan biri də vəhdəti-vücuda.

Ey özündən bixəbər gəl Haqqı tanı, səndədir.
Gir vücudun şəhrinə seyret gör anı, səndədir
Kandadur deyu nə sərgərdan gəzirsən zan ilən

Gəzməgil hər mənzili çün can məkanı səndədir
Mən nə vəch ilə deyəm ki, Haqqu səndən ayrudur,
Çün gözümlə görmüşəm, Haqqın nişanı səndədir (6, s. 236).

Bu şeiridə Nəsimi bildirir ki, ey özündən qafil olan insan gəl Allahu tanı o səndədir. Onu tanımaq üçün daxili aləminə nəzər sal onun zərrələri ordadır. Haradadır deyib sərgərdan kimi gəzməyə ehtiyac yoxdur, sənə can verənin məkanı səndədir. Mən necə deyə bilərəm ki, Allah səndən ayrıdır. Çünki gözlərimlə görmüşəm Allahın nişanələri səndədir.

Xristianların dini kitabı olan İncil kitabına nəzər saldıqda görürük ki, insanlar Allah səltənətinin nə zaman gələcəyi barədə İsadən soruşduqları vaxt, İsa onlara cavab verdi. “Allah səltənəti gözlə görülərək gəlməz və deməyəcəklər ki, budur, o buradadır, yaxud oradadır. Çünki budur Allahın səltənəti sizin içinizdədir” (8, s.40). Burdan da məlum olur ki, vəhdəti-vücuda anlayışı İsa Məsih ideyalarında da özünü göstərir. Nəsimi yaradıcılığında işlənən bu fəlsəfi ifadələrdə də İsa Məsihin ideyalarını görmək mümkündür. Buda onu göstərir ki, hürufilik təkcə islam dinindən deyil, həm də xristian dinindən də təsirlənmişdir.

Vəhdəti-vücuda anlayışı həm əvvəlki, həm də indiki dövr tədqiqatlarında təsəvvüfün ən diqqət çəkən mövzularından biri olmuşdur. Vəhdəti-vücuda ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda ilk öncə bu termindən nə vaxt və kim tərəfindən istifadə edildiyi tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatlardan məlum oldu ki, vəhdəti-vücuda termini təsəvvüf alimi olan Mühiyyəddin İbn Ərəbinin əsərlərindən əvvəlki qaynaqlarda rast gəlinməmişdir. İbn Ərəbiyə görə varlıq birdir, o da haqqın varlığıdır. Bu terminə ilk dəfə İbn Ərəbinin əsərlərində rast gəlinməsi də əsas məhz insanın yaradılışına dayanır.

Quranın “Əl-Bəqərə” surəsinin 34-cü ayəsindən məlum olur ki, Allah ilk insan olaraq Adəmi torpaqdan yaratdı ona ruh bəxş etdi və bütün yaratdıqlarından Adəmə səcdə etmələrini əmr etdi (10). Allaha səcdə edilməsi halda Adəmə səcdə edin əmri onu göstərir ki, Allah öz varlığını insanda təcəssüm etdirmişdir. Məhz Tanrı ilə insanın vəhdəti elə bu andan başlamışdır. Bu fikirləri Nəsimi öz şeirində bu cür ifadə etmişdir:

Odu su, torpağı yel adı nədəndir Adəm?
Una səcdə nə üçün, iblisə inkar nədir?
Kim ki, bilməz özünü, bilməyə pirlər sözünü
Kəndisin anlamayan bilmədi hər kar nədir (5).

Od, su, torpaq, yel bunların cəminin adı niyə Adəmdir, ona səcdə edilməsini nə üçün iblis inkar etdi, özünü bilməyənlər anlamaz yaşlıların sözünü, özünü anlamıyan bilmədi bu işlərin səbəbini.

Nəsimi yaradıcılığında yer alan insan kimdir?, nədir? və nəyə qadirdir? kimi fəlsəfi sualların cavablarını elə şairin öz yaradıcılığında tapmış oluruq.

Həq-təala adəm oğlu özüdür,
Otuz iki həqq kəlami sözüdür.
Cümlə aləm bil ki, Allah özüdür,
Adəm ol candır ki, günəş üzüdür (3, s. 83)

Nəsiminin bu fəlsəfi fikirlərinə nəzər saldıqda görürük ki, səcdə edilənlə səcdə edən eyni varlıqda cəm olunmuşdur.

Yaqub Babayev “Təriqət ədəbiyyatı: Sufizm, hürufizim” adlı kitabında qeyd edir ki, Tanrı insan münasibətlər sisteminin məğzini, mahiyyətini və şəxələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə bir neçə tezis ətrafında cəmləşdirmək olar. İnsan haqdır, haqq insandadır, insan tövhid dinlərinə aid təsəvvür, inanc və şərhələrdə yalnız Tanrıya aid edilən bir sıra xassə və sifətlərə malikdir. İnsan vücudunda, xüsusilə onun camalında Haqqın müəyyən əlamət və nişanələri mövcuddur ki, bunlar Tanrının insanın surətindəki təcəlli atributlarıdır. İnsan çeşidli qeybi varlıqlarla

eyniyyət təşkil edir. Həqiqətən də Nəsiminin poeziyasında bu tezlərin sistemli şəkildə cərəyan etdiyini müşahidə etmiş oluruq.

Şairin şeirlərindəki özünəməxsus lirik mənalar vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, həyat və insan sevgisi, şərq düşüncəsini əks etdirən humanizm onun mənzum əsərlərinə daha da irfani bir ruh qatmış, yaradıcılığının əsasını təşkil etmişdir. Bir çox tədqiqatçılar buna səbəb Nəsiminin Həllac Mənsurun, Mühiyəddin Ərəbinin, Sədrəddin Konəvinin, Mevlana Cəlaləddinin, Fəzlullah Nəiminin yaradıcılıqlarından təsirləndiyini göstərir.

Bütün kainatı və Tanrını insanda görən Həllac Mənsur ilk dəfə olaraq “Ənəl-həqq” sözünü ifadə etmiş, bu səbəbdən də edam edilmişdir. Hürufiliyi bu yöndən davam etdirən Fəzlullah Nəimi bildirir ki, “Tanrının qüdrəti insanın könlündə gizlidir, buna görə də Tanrı insanda axtarılmalıdır”. Bu şairlərdən təsirlənməyinə baxmayaraq Nəsimi insanı dəyərləri daha geniş və daha mənalı formada izah etmişdir. Nəsimiyə görə Tanrının nurunu özündə əks etdirən insan yaradılışın mərkəzində dayanır.

Misali-Kəbədir üzün fəla tədu məəlallah,
Çü yetmiş yeddi hərf oldu,üzündən kafü ha gəldi.
Otuz iki hürufi kim,üzündən həqq əyan etdi,
Bəşarət bu idi həqdən, xəttindən tavü ha gəldi (5).

Şair bu misralarla insanın üzünü Kəbəyə bənzədərək insanı Allahla birlikdə qurtuluş yolu kimi görür və bildirir ki, şad xəbər olsun ki, Allah otuz iki hərfi insanın üzündə cəm etmişdir. Nəsimi şeirlərində vəhdəti-vücut inancını rəqəmlərə və həriflərə əsaslanaraq sistemləşdirmişdir ki, bu inanc da Hürufilik adlanır. Hürufilər varlığı rəqəmlərlə izah etməyə çalışdıqları üçün rüqumi də adlandırılmışlar. Hürufiliyə görə Allahın zahiri görünüşü yaradılışların ən yaxşısında insanda zöhr etmişdir. İnsan ilahinin surəti, həqiqətin özü və Allahın hər bir zərrəsini üzərində daşıyan varlıqdır.

Bu təriqətin nümayəndələrinə görə Allahın ilk təcəllisi kəlamdır ki, o da səslər vasitəsilə insana bəxş edilmişdir. Sevginin və gözəlliyin əsası hesab edilən kəlamlar isə ərəb əlifbasının 28 hərfi və fars əlifbasının 32 hərfi ilə formalaşmışdır. İmadəddin Nəsimi isə Allaha aid sirlərin hərf və rəqəmlərdə gizləndiyini, bütün bunların insanda cəm olduğunu fəlsəfi düşüncələrlə yaradıcılığında canlandırmış, mənalarını izah etməyə çalışmışdır.

Nəsimiyə görə Allahı görməyən onu sevməyən insan yuxudadır. Allahın varlığını dərk etmək üçün insanın öz varlığından keçməsi lazımdır. Çətinliklər görmədən əziyyətlər çəkmədən onun qatına yüksəlmək olmaz. Allaha olan sevgidən kamilliyə çatan şəxsə yalnız xoş xüsusiyyətlər olmalıdır. Nəsiminin vəsf etdiyi lirik qəhrəman da bu əlamətləri özündə əks etdirən bir şəxsdir.

Şəmi-ənvər təcəllidir cəmali-dilbərin
Ey könül, pərvanə kimi gəl yan bu şəmin narına (5).

“Sevgilinin üzü təcəlla işığının şamıdır. Ey könül, pərvanə kimi gəl yan bu şamın oduna” deyən şairin əsas qayəsi Allahın nişanələrinin yaradılanların arasında yalnız insanda cəm olması fikrini ifadə etməsidir. Bəzi tədqiqatçılara görə Nəsimi Allahın nişanələrini sevgilisinin gözəl simasında görür onun gözəlliyini dolaylı yollarla təsvir edərək onu vəhdəti-vücut anlayışında cəm edir. Sevgilinin gözəlliyinin Allah tərəfindən bəxş olunduğunu bildirir. Elə buna görə də yaratdığı sevgili obrazına olan sevgisini daha emosional ifadələrlə canlandırır. Nəsimi sevgilinin boyunu, əlini, qolunu, üzünü, yerişini hürufilk yönündən şeirlərində təsvir etmişdir.

Aparılan araşdırmadan aydın olur ki, Nəsimidən əvvəl də təsəvvüf üsulubunda yazan şairlər Tanrı haqqında təsəvvürlərini sevgili, məşuq, aşiq kimi simvolik ifadələrlə ifadə etmişlər. Burdan da aydın olur ki, əslində Nəsiminin yaratdığı sevgili obrazı Tanrıdır və şeirlərində tərif etdiyi sevgilinin gözəlliyi heç bir şəxsə aid deyil birbaşa Tanrıya aiddir. Bu cür təsvirlər yarat-

maqla şairin məqsədi insanı Tanrı mərtəbəsinə qaldırmaq deyil, Tanrını yer üzünə gətirib “O”nu insandakı gözəlliklərlə təcəssüm etdirməkdir.

Vəhdəti-vücut anlayışına əsaslanan Nəsimi insana Allahın surəti, Allaha da insanın ruhu nəzəri ilə baxmışdır. Ona görə sadəcə Allah vardır, insan isə Allahın varlığını özündə əks etdirən yaradılış nümunəsidir.

Sirri ənəlhəqq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm
Həm həqq derəm, həqq məndədir, həm xətm-i-insan gəlmişəm.
Həm ayəti-rəhman mənəm, həm rəhməti-rəhman mənəm,
Həm vəhyi-mütləq söylərəm, həm nuri-yəzdan gəlmişəm (5).

Bu misralardan görünür ki, Nəsimi şeirlərində çox zaman fəlsəfi fikirləri “mən” şəxsindən istifadə edərək ifadə edir. Elə buna görə də dövrünün insanları onu yanlış olaraq anlamış, özünü Allah adlandırması ilə günahlandırmış və təziqlərə məruz qalmışdır. Əslində şair bütün bəşəriyyət insanını özündə, “mən” ifadəsi altında cəm edərək fikirlərini bu cür ifadə edir (3). Nəsimi “ənəlhəqq”, “həqq mənəm”, “ayəti-rəhman mənəm”, “rəhməti-rəhman mənəm” kimi ifadələrlə qələmə aldığı qəzəlləri onu bildirir ki, “mən” yəni insan olmasa ayətin də, rəhmətin də mənası və faydası yoxdur. Allahın varlığını və yaratdığı varlıqların yaradılma səbəbini dərk etmək yalnız insana məxsusdur. Bütün bunların dərk edilməsinin yolu isə kamillikdən keçir. Bəs kamil insan kimdir?. Kamil insan bütün çirkin əməllərdən özünü arındıran, insanlara dininə, irqinə görə fərq qoymayan, hər kəsə sevgi ilə yanaşan, hərəkətləri ilə hər kəsə örnək ola bilən, əxlaqı gözəl, sözü doğru, mərifət sahibli şəxsdir. Nəsiminin fəlsəfi yaradıcılığının əsas məqsədi də oxucularını kamillik yoluna gətirməsi idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 4 cildə. III cild. Bakı: Elm, 2009, 736 s.
2. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.
3. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: Sufizm, Hürufizim. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 160 s.
4. Çubukçu İ. Türk düşüncə tarixində felsefə hakikatleri. Ankara: 1986, 231 s.
5. İmadəddin N. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 348 s.
6. İmadəddin N. Mən bu cahana sığmazam. Bakı: Gənclik, 1991, 384 s.
7. İmadəddin N. Əsərləri III cildə, I cild. Bakı: Elm, 1973, 655 s.
8. İncil. Lukanın müjdəsi. Moskva: Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1995, 57 s.
9. Səfərli Ə, Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 2008, 696 s.
10. [https://az.wikisource.org/wiki/Quran_\(V.Məmmədəliyev_və_Z.Bünyadov_tərcüməsi\)](https://az.wikisource.org/wiki/Quran_(V.Məmmədəliyev_və_Z.Bünyadov_tərcüməsi))

AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat və İnstitutu
e-mail: ismayilovamahire91@gmail.com

Mahira İsmayilova

The concept of god and man unity in Nasimi's works

The paper gives a brief overview of Nasimi's life, considers the existence of God and man unity, the concept of a single entity, the philosophical expressions of his gazelles. Although

there is no exact information about the birthplace of Nasimi, some sources indicate that this poet was born in Baghdad, in a place called Nasim, or in Diyarbakir, Tabriz and Nissibin, and Michael Guluzadeh noted that Nasimi was born in 1369 in Shamakhi. Many sources report that the poet's real name was Ali, Omar, Musliheddin or Nasimaddin.

We find a philosophical expression of the God and man unity in the ich works of Nasimi, in his gazelles. Imadeddin Nasimi wrote his philosophical gazelles also based on the single entity concept. The poet created gazelles in the tradition of a single entity. We can explain that by the fact that he drew inspiration from the works of Mukhieddin Ibn Arabi, Sadreddin Conavi, Mevlana Selaeddin, as well as his teachers Hallaj Mansur and Fazlullah Naimi, who first used this term. Signs of the single entity concept which form the basis of the Nasimi's works we also see in the Gospel and ayats of the Quran. That means that the Nasimi's creative work along with Islam had a source of inspiration in Christianity as well.

The Nasimi's works reflect a person's comprehension of himself and the Creator, the search for answers to the questions "Who or what is a human? What is he capable of?"; it is the path leading to the truth and perfect person being.

Keywords: *Imadeddin Nasimi, single entity, hurufism, perfect person.*

Махира Исмайлова

Концепция единства Бога и человека в творении Насими

В статье дается краткий обзор жизни и деятельности Насими о существовании Бога и человеческого единства, концепции единства, философских выражений в призраках, упущении Бога и человеческого союза. Он родился в Тебризе и в городе Ниссиб, а Михаил Гулузаде родился в Шамахи в 1369 году. Многие источники сообщают, что настоящее имя поэта было Али, Омар, Муслим, Насимаддин.

Богатое творчество философских выражений Насими Бога и единства человека. Ему помогали Конави, Мевлана Джалаладдин, его учитель, Халадж Мансур и Фазлулла Наими. Мы также видим признаки концепции единства тела, которая составляет основу творчества Насими, как в Библии, так и в стихах Корана. Это также означает, что Насими, помимо ислама, пользуется христианством.

Что такое создание рода, осознание себя и Бога? Что это, так это способ найти ответы на вопросы и привести их к истине, чтобы быть совершенным.

Ключевые слова: *Имаддин Насими, Единство, Смирение, Совершенный Человек.*

(filologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlk variant 24.12.2019

Son variant 19.03.2020